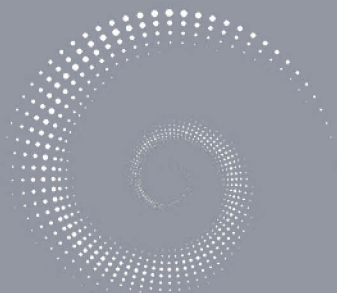

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Ερμηνεία κατ' άρθρο

Άρθρο 3

ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ

Ηλεκτρονική έκδοση

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ιανουάριος 2023

ΣΥΝΤΑΓΜΑ
WATCH.GR

ΤΜΗΜΑ Β΄

ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Άρθρο 3

1. *Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ΄ (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928.*

2. *Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου.*

3. *Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη.*

ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλιβιζάτος Α., «Υπάρχουσι δογματικοί κανόνες;», σε *Εις μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, 1935· Αλιβιζάτος Α., «Επιβαλλόμενοι τροποποιήσεις των δύο πρώτων άρθρων του Συντάγματος», σε *Εράνιον Προς Γεώργιον Σ. Μαριδάκη*, τ. Γ΄, 1964· Alivizatos N., *A new Role for the Greek Church*, JMGS 17/1999· Ανδρουτσόπουλος Γ., *Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου*, Α. Σάκκουλα, 2010· Ανδρουτσόπουλος Γ., *Οι "περί θρησκείας" διατάξεις στο Σύνταγμα του 1911. Με αφορμή τη συμπλήρωση 100 ετών από την ψήφισή του*, Θεολογία 81/2010· Ανδρουτσόπουλος Γ., «Η τυπολογία των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στην ελληνική επικράτεια: από το πόρισμα της Επιτροπής Σταμάτη στην πρόταση του Καθηγητή Ι.Μ. Κονιδάρη», σε *Αντιπελάργηση. Τιμητικός Τόμος Ι.Μ. Κονιδάρη*, Σάκκουλα, 2018· Βαβούσκος Κ., *Η νομοκανονική υπόσταση των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα

Πατερικών Μελετών, 2^η, 1973· Βαβούσκος Κ., *Η Εκκλησία της Ελλάδος κατά το νέον Σύνταγμα και τον νέον Καταστατικόν αυτής Χάρτην*, Αρμ 32/1978· Βαβούσκος Κ., «Περί την ακύρωσιν εκλογής Μητροπολίτου», σε *Τιμητικόν Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν*, 1980· Βαβούσκος Κ., «Οι ιεροί κανόνες και το Συμβούλιο της Επικρατείας», σε *Τιμ. τομ. ΣτΕ 1929-1979*, τ. II, 1982· Βασιλογιάννης Φ., *Σχέσεις κράτους και Εκκλησίας σύμφωνα με το Σύνταγμα 1975/1986 (Γενικές παρατηρήσεις)*, ΕφΔΔ 1/1988· Βενιζέλος Ε., *Σημεία ερμηνευτικής τριβής στη συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας*, 15/1988, σελ. 85· Βενιζέλος Ε., *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες*, Παρατηρητής, 2000· Δημούλης Δ., «Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και έννοια αποκλεισμού», σε *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κριτική, 1999· Ηλιάδου Α., *Το προοίμιο των Συνταγμάτων*, ΔτΑ 16/2002· Ιατρού Γ., *Η θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην εκκλησιαστική, την ελληνική και τη διεθνή έννομη τάξη*, Α. Σάκκουλα, 2010· Κασιμάτης Γ., «Το προοίμιο του Συντάγματος», σε *Ερμηνεία του Συντάγματος*, Α. Σάκκουλα, 1999· Κασιμάτης Γ., *Το δικαίωμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου να ανακαλέσει την "Πατριαρχική Συνοδική Πράξη" του 1928*, Νομοκανονικά 2/2004· Κονιδάρης Ι., *Εκκλησία και Πολιτεία. Η αναγκαιότητα της αυτοτέλειας στη συνύπαρξή τους*, Α. Σάκκουλα, 1993· Κονιδάρης Ι., *Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονισέως τους*, Α. Σάκκουλα, 1994· Κονιδάρης Ι., «Οι σχέσεις Εκκλησίας – κράτους στην Ελλάδα από το 1974 έως σήμερα», σε *Η θρησκευτική ελευθερία. Θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*, Eunomia, 1997· Κονιδάρης Ι., *Ιδιαίτερα Εκκλησιαστικά Καθεστώτα στην ελληνική επικράτεια*, Σάκκουλα, 2^η, 2017· Κονιδάρης Ι., *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Σάκκουλα, 2020· Κονιδάρης Ι.Μ./Ανδρουτσόπουλος Γ.Ι., «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας», σε *Σύνταγμα κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλα, 2017· Κούρτης Γ., «Η συμβολή της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας στην ερμηνεία της παρ. 1 του άρθρου 3 του Συντάγματος 1975/2001», σε *Τιμ. τομ. ΣτΕ*, 2004· Κρεμπενιός Δ., *Η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας επί εκκλησιαστικών ζητημάτων υπό το ισχύον Σύνταγμα*, Σάκκουλα, 2018· Kyriazopoulos K., *The 'Prevailing Religion' in Greece: its meaning and implications*, Journal of Church and State 2001· Κωνσταντινίδης Ε., *Η ανακήρυξις του αυτοκεφάλου της εν Ελλάδι Εκκλησίας (1850) και η θέσις των μητροπόλεων των «Νέων Χωρών» (1928)*, Παρρησία, 1974, Λιλαίος Γ., Γνωμοδότηση Εκκλησία 70/1993· Μάνεσης Α./Βαβούσκος Κ., *Αι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας κατά το νέον Σύνταγμα*, ΝοΒ 23/1975· Μανιτάκης Α., *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος: Στη σκιά των ταυτοτήτων*, Νεφέλη, 2000· Μαρίνος Α., *Η συνταγματική κατοχύρωσις των Ιερών Κανόνων*, Ν Δικ 30/1974· Μαρίνος Α., *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας (Υπό το σύνταγμα του 1975 και τον νέον Καταστατικόν Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος)*, Σάκκουλα, 1984· Μαύρος Γ./Κόλλιας Ν., *Υποχρέωση υποβολής καταλόγου υποψηφίων Αρχιερέων των Νέων Χωρών στο Οικουμενικό Πατριαρχείο*, Νομοκανονικά 2/2004· Μουρατίδης Κ., *Η συνταγματική κατοχύρωσις των ιερών κανόνων*, Εκκλησία 51/1974· Μπέπς Κ., *Η εσφαλμένη νομολογία ως ερμηνευτικό επιχείρημα. Η συνταγματική κατοχύρωσις της Πατριαρχικής Συνοδικής Πράξης του 1928*, Δ 35/2004· Ορφανουδάκης Σ., *Οι ιεροί κανόνες της Εκκλησίας και το Σύνταγμα*, Αρμ 35/1981· Ορφανουδάκης Σ., «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας. Αναγκαιότητα ή παλλολογία», σε *Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας ενόψει της Αναθεώρησης*

του Συντάγματος, Σάκκουλα, 2008· Παναγόπουλος Θ., *Η υπό του Συντάγματος κατοχύρωση των Ιερών Κανόνων*, Χρ 1/1961· Παναγόπουλος Θ., *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας (Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 3 του Συντάγματος)*, Χρ 29/1990· Παπαγεωργίου Κ., *Ορθόδοξη Εκκλησία της Κρήτης. Θεσμοί και διοικητική οργάνωση κατά τον Καταστατικό της νόμο (Ν. 4149/1961)*, Τάλως 9/2001, Ινστιτούτο Κρητικού Δικαίου· Παπαγεωργίου Κ., *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Παπαζήση, 3^η 2019· Παπαστάθης Χ., *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα του 1975*, ΔκΠ 15/1988· Παπαστάθης Χ., *The Hellenic Republic and the Prevailing Religion*, Brigham Young University Law Review 4/1996· Παπαστάθης Χ., «Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία», σε *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Σάκκουλα, 2000· Παπαστάθης Χ., *Περί του κύρους της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξεως του 1928 περί των Νέων Χωρών*, Νομοκανονικά 2/2004· Papadopoulou L., "State and Church in Greece", σε *State and Church in the European Union*, Nomos, 3^η, 2019· Πουλής Γ., *Τα συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας*, Αρμ 36/1982· Πουλής Γ., «Η συνταγματική επιταγή για την απαρασάλευτη τήρηση των Ι. Κανόνων. Προβλήματα έκφρασης και κατανόησης της διάταξης του άρθρ. 3 παρ. 1 του Συντάγματος», σε *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τ. Γ΄, Σάκκουλα, 1990· Ραμιώτης Κ., *Εκκλησία και Πολιτεία υπό το Σύνταγμα του 1975. Το σύστημα της συναλληλίας*, Εκκλησία 70/1993· Ροκόφυλος Χ/Χαλιακόπουλος Η., *Εκκλησία. Σχέσεις ταύτης μετά Πολιτείας εν όψει Συντάγματος 1975*, ΝοΒ 23/1975· Ρώτης Ν., *Συνταγματική τάξη και ιεροί κανόνες (ΣΤΕ 2336/80)*, ΤοΣ 7/1981· Σπυρόπουλος Φ., *Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα*, ΕΔΔΔ 25/1981· Σπυρόπουλος Φ., *Είναι συνταγματικά ανεκτός ο χωρισμός Κράτους και Εκκλησίας με τυπικό νόμο*, ΕφΔΔ 1/1988· Σταθόπουλος Μ., *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, Α. Σάκκουλα, 1993, Σταθόπουλος Μ., «Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος», σε *Μελέτες Ι*, Α. Σάκκουλα, 2007· Σωτηρέλης Γ., «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε», σε *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κριτική, 1999· Τρωιάνος Σ., *Ο χωρισμός Πολιτείας και Εκκλησίας στο Σύνταγμα του 1975*, Δ&Π 1988· Τρωιάνος Σ./Δημακόπουλος Χ., *Εκκλησία και Πολιτεία. Οι σχέσεις τους κατά τον 1^ο αιώνα (1833-1852)*, Α. Σάκκουλα, 1999· Φειδάς Β., *Χαρακτήρ της εκκλησιαστικής ποιήσεως*, Χρ 27/1988· Φειδάς Β., *Η συνταγματική κατοχύρωση της πατριαρχικής πράξεως του 1928*, Δ 35/2004· Φραγκίστας Χ., «Συνταγματική δύναμις των κανόνων της Εκκλησίας», σε *Τιμητικός Τόμος Ηλία Κυριακόπουλου, 1966-1969*· Χριστόδουλος [τ. Αρχιεπίσκοπος Αθηνών], «Αμφισβήτησις της συνταγματικότητος των νομοθετικών επεμβάσεων της Πολιτείας επί της Εκκλησίας» σε *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τ. Γ΄, Σάκκουλα, 1990· Χρυσόγονος Κ., «Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία», σε *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Σάκκουλα, 2000.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Ιστορία Διάταξης	4
II. Ερμηνεία της διάταξης. Θεωρία και νομολογιακή πρακτική	6
1. Η έννοια της επικρατούσας θρησκείας	6
Α. Είναι το ορθόδοξο δόγμα επίσημη θρησκεία;	6
Β. Οι συνέπειες της πολιτειοκρατίας	8
2. Συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων	11
Α. Η προσέγγιση περί αυτοτελούς συνταγματικής κατοχύρωσης των Ιερών Κανόνων	11
Β. Η προσέγγιση περί διασφάλισης της δογματικής ενότητας	13
Γ. Διάκριση μεταξύ δογματικών και διοικητικών κανόνων	13
3. Αυτοκέφαλο και αυτοδιοίκηση	15
Α. Αυτοκέφαλο	15
Β. Αυτοδιοίκηση	16
Γ. Η συνταγματική κατοχύρωση του Τόμου 1850 και της Πράξης 1928	16
Δ. Η Νομική φύση του Καταστατικού Χάρτη	18
Ε. Ιδιαίτερα εκκλησιαστικά καθεστώτα	18
ΣΤ. Κείμενο Αγίας Γραφής	19

I. ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΙΑΤΑΞΗΣ

- 1 Το άρθρο 3 του ισχύοντος Συντάγματος αποτελεί το κύριο κανονιστικό θεμέλιο των σχέσεων της Πολιτείας με την Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά και της θέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική επικράτεια. Οι θεμελιώδεις αρχές που προκύπτουν από αυτό είναι οι ακόλουθες: α) Το ορθόδοξο δόγμα συνιστά την επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα, β) η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας είναι αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και τις άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες και τηρεί όπως αυτές τους ιερούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις, γ) η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι κατ' αρχήν αυτοκέφαλη και αυτοδιοικείται, δ) κατοχυρώνονται τα ιδιαίτερα εκκλησιαστικά καθεστώτα και ε) το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο.
- 2 Οι πιο πάνω αρχές δεν συνιστούν καινοτομία του ισχύοντος Συντάγματος. Αντίστοιχες διατάξεις όπως το άρθρο 3 του ισχύοντος Συντάγματος συναντώνται σε όλα τα προΐσχύσαντα Συντάγματα, περιλαμβανομένων των Σ. 1844, Σ. 1864, Σ. 1911 και Σ. 1952. Στο Σ. 1952, όπως και στα προΐσχύσαντα Συντάγματα, οι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας ρυθμιζόνταν από το σύστημα της νόμω κρατούσης Πολιτείας¹. Κατά παράδοση

¹ Κ. Ράλλης, *Εγχειρίδιον του εκκλησιαστικού δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν αυτού*, 1927, σελ. 13 επ.

μάλιστα το σύστημα αυτό σχέσεων ρύθμιζε τις σχέσεις των Ορθόδοξων Εκκλησιών με την Πολιτεία και σε άλλα κράτη με κυρίαρχες Ορθόδοξες Εκκλησίες, όπως η Ρωσία, η Σερβία, η Ρουμανία και η Βουλγαρία. Στο σύστημα της νόμου κρατούσης Πολιτείας, που συνιστά ήπια μορφή του πολιτειοκρατικού συστήματος, η Πολιτεία επεμβαίνει και κρατεί στα εκκλησιαστικά ζητήματα, αλλά μέσω της θέσπισης νόμων. Η επέμβαση αφορά εξάλλου αποκλειστικά στα εξωτερικά/διοικητικά ζητήματα και όχι στα πνευματικά/δογματικά ή εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας (*sacra interna*). Καθιερώνεται, εξάλλου, το απαραβίαστο της θρησκευτικής ελευθερίας και η εποπτεία της Πολιτείας επί άλλων θρησκευμάτων που δρουν στην επικράτεια της.

Κατά τις συζητήσεις ενώπιον της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, η οποία ψήφισε το Σ. 1975, κατατέθηκαν σχέδια που απέβλεπαν σε μεταβολή του προϊσχύσαντος καθεστώτος των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας προς την κατεύθυνση του χωρισμού. Εντούτοις, κατ' επίκληση της ανάγκης διατήρησης της θρησκευτικής ομοιογένειας του ελληνικού λαού στην κρίσιμη περίοδο που θα ακολουθούσε την επτάχρονη δικτατορία των ετών 1967-1974, τελικά δεν επικράτησε η άποψη που ευνοούσε πλήρη αντικατάσταση του πλαισίου ρύθμισης των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας. Υπήρξαν όμως σημαντικές τροποποιήσεις. Το ισχύον Σύνταγμα έχει απομακρυνθεί από το Σ. 1952 σε σχέση με άλλες συνταγματικές διατάξεις που συνιστούσαν επιμέρους εκδηλώσεις της θέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσας.

Αν και επαναλαμβάνεται στην προμετωπίδα του Συντάγματος η επίκληση της Αγίας Τριάδος, επίκληση που έχει συμβολικό και όχι νομικό χαρακτήρα² και που διατηρείται στον όρκο του Προέδρου της Δημοκρατίας (άρθ. 33 παρ. 2 Σ.) και των βουλευτών (άρθ. 59 παρ. 1 Σ.), εντούτοις η διάταξη που αναφέρεται στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας τοποθετήθηκε συμβολικά στο άρθρο 3 Σ. και όχι στο πρώτο άρθρο όπως παλαιότερα. Απαλείφθηκαν εξάλλου διατάξεις που έδιναν σαφή προνομιακή θέση στην Ορθόδοξη Εκκλησία, και συγκεκριμένα ότι ο διάδοχος του θρόνου (και κατ' επέκταση ο ανώτατος άρχων), ο επίτροπος του διαδόχου και ο αντιβασιλεύς έπρεπε να είναι ορθόδοξοι (άρθ. 47, 51, 52 Σ. 1952), ότι ο ανώτατος άρχων ορκιζόταν να προστατεύει την επικρατούσα θρησκεία, όρκο που έδινε στην παρουσία της Ιεράς Συνόδου (άρθ. 42 παρ. 2, 43 παρ. 2 Σ. 1952). Άλλες διατάξεις τροποποιήθηκαν κατά τρόπο ώστε η Ορθόδοξη Εκκλησία να μην έχει πλέον την ίδια μοναδικότητα έναντι των υπολοίπων θρησκευμάτων. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται έναντι κάθε γνωστής θρησκείας (άρθ. 13 παρ. 5 Σ.) και όχι αποκλειστικά κατά της επικρατούσας θρησκείας όπως συνέβαινε στο άρθ. 1 παρ. 1 Σ. 1952. Η παιδεία έχει ως σκοπό την ανάπτυξη και της θρησκευτικής συνείδησης

² Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Β΄, 1993, σελ. 592-593· Γ. Κασιμάτης, «Το προϊόμιο του Συντάγματος», σε *Ερμηνεία του Συντάγματος*, 1999, σελ. 1· Α. Ηλιάδου, *Το προϊόμιο των Συνταγμάτων*, ΔτΑ 16/2002, σελ. 1041.

(άρθ. 16 παρ. 2 Σ.) και όχι τις ιδεολογικές αρχές του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού όπως στο άρθ. 16 παρ. 2 Σ. 1952. Η κατάσχεση εφημερίδων και άλλων εντύπων μετά την κυκλοφορία τους επιτρέπεται, εξάλλου, για προσβολή όχι μόνο της χριστιανικής θρησκείας όπως στο άρθρο 14 παρ. 2 Σ. 1952, αλλά και κάθε γνωστής θρησκείας (άρθ. 14 παρ. 3, εδάφ. α΄ Σ.).

II. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΤΑΞΗΣ. ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

1. Η έννοια της επικρατούσας θρησκείας

A. Είναι το ορθόδοξο δόγμα επίσημη θρησκεία;

- 5 Στο Σ. 1952 γινόταν καθολικά δεκτό ότι ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» ερμηνευόταν ως επίσημη θρησκεία του κράτους³. Αντίθετα, στο ισχύον Σύνταγμα ο όρος έχει καταστεί αντικείμενο ερμηνευτικής τριβής⁴. Κρατούσα είναι πάντως η άποψη σύμφωνα με την οποία ο όρος απηχεί το διαπιστωτικό/διακηρυκτικό γεγονός ότι η ορθόδοξη θρησκεία είναι η πληθυσμιακά επικρατούσα στην ελληνική επικράτεια, δηλαδή ότι η επικρατούσα θρησκεία είναι αυτή που πρεσβεύει η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού⁵. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή η έννοια της επικρατούσας θρησκείας είναι περιγραφικού χαρακτήρα και δεν ενέχει κανονιστικές συνέπειες. Μερίδα της θεωρίας υποστηρίζει αντίθετα ότι η μη υιοθέτηση από το ισχύον Σύνταγμα επιμέρους διατάξεων του Σ. 1952 δεν μεταβάλλει το γενικό καθεστώς των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, και ότι κατ' επέκταση το ορθόδοξο δόγμα εξακολουθεί να αποτελεί την επίσημη θρησκεία στην ελληνική Πολιτεία⁶.
- 6 Η ερμηνευτική διαμάχη φαίνεται συχνά να εκκινεί από τη θέση ότι ενδεχόμενη ανα-

³ Α. Σβώλος/Γ. Βλάχος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, τ. Α΄, 1954· Α. Αλιβιζάτος, «Επιβαλλόμενοι τροποποιήσεις των δύο πρώτων άρθρων του Συντάγματος», σε *Εράνιον Προς Γεώργιον Σ. Μαριδάκη*, τ. Γ΄, 1964, σελ. 608.

⁴ Ι. Κονιδάρης/Γ. Ανδρουτσόπουλος, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας», σε *Σύνταγμα κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, 2017, σελ. 39.

⁵ Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 607· Ε. Βενιζέλος, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες*, 2000, σελ. 146-147· Ν. Alivizatos, *A new Role for the Greek Church*, JMGS 17/1999, σελ. 27-28· Μ. Σταθόπουλος, «Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος», σε *Μελέτες Ι*, 2007, σελ. 417· Σ. Τρωιάνος, *Ο χωρισμός Πολιτείας και Εκκλησίας στο Σύνταγμα του 1975*, Δ&Π 1988, σελ. 53· Α. Μαρίνος, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας (Υπό το σύνταγμα του 1975 και τον νέον Καταστατικόν Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος)*, 1984, σελ. 22· Κ. Kyriazopoulos, *The 'Prevailing Religion' in Greece: its meaning and implications*, Journal of Church and State 2001, σελ. 511.

⁶ Χ. Παπαστάθης, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα του 1975*, ΔκΠ 15/1988, σελ. 61· Idem, *The Hellenic Republic and the Prevailing Religion*, Brigham Young University Law Review 4/1996, σελ. 815· Α. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα Α΄ Ατομικές ελευθερίες*, 4^η 1982, σελ. 247· Γ.

γνώριση της έννοιας της «επικρατούσας» ως επίσημης θρησκείας θα ήταν αντίθετη με τη συνταγματική αρχή της ίσης μεταχείρισης ή και με το άρθρ. 9 ΕΣΔΑ, και κατ' επέκταση θα οδηγούσε σε σχετικοποίηση της αρχής της θρησκευτικής ελευθερίας. Η ανησυχία αυτή συνδέεται και με τη, συχνά βάσιμη, διαπίστωση ότι η πρακτική εφαρμογή της έννοιας απολήγει σε ερμηνεία της ως θρησκείας που «πρέπει να επικρατεί» περιορίζοντας τα δικαιώματα των υπολοίπων⁷. Εντούτοις, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι η συνταγματική κατοχύρωση επίσημης θρησκείας δεν βρίσκεται κατ' αρχήν σε αντίθεση είτε με την ΕΣΔΑ, είτε με την αρχή της ίσης μεταχείρισης και δεν συνιστά αφ' εαυτής σχετικοποίηση του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Τα ευρωπαϊκά κράτη εξάλλου που έχουν επίσημη θρησκεία, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο ή η Δανία, έχουν υιοθετήσει αυστηρά συστήματα προστασίας του δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας των κατοίκων τους. Κατά συνέπεια είναι σαφές ότι η ύπαρξη επίσημης θρησκείας δεν θεωρείται ότι μπορεί να συνιστά αιτιολογία για περιορισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Άλλωστε ακόμα και όσοι υποστηρίζουν ότι το άρθρ. 3 εξακολουθεί να καθιερώνει επίσημη θρησκεία της ελληνικής Πολιτείας, επισημαίνουν πως η όποια ειδική μεταχείριση αφορά την Εκκλησία και όχι τους πιστούς της ώστε να μην νοείται διαφορετική αντιμετώπιση των μη ορθοδόξων εκ μέρους του κράτους κατά παραβίαση της αρχής της ισότητας, ενώ ακόμα και η προνομιακή μεταχείριση της ίδιας της Εκκλησίας δεν θα πρέπει να στρέφεται σε βάρος ορισμένης θρησκείας ή δόγματος ή να περιορίζει την άσκηση των δικαιωμάτων θρησκευτικής ελευθερίας που κατοχυρώνονται από το άρθρ. 13 Σ. Η επικρατούσα θρησκεία δεν δύναται επομένως να έχει δικαίωμα σε οποιαδήποτε περίπτωση να ασκεί εξουσία επί των άλλων θρησκευμάτων⁸.

Η συστηματική ερμηνεία του άρθρ. 3 Σ., σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα άρθρα του Συντάγματος και ιδιαίτερα το άρθρ. 13 Σ. που κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία, υποστηρίζει ότι η χρήση του όρου «επικρατούσα» στο άρθρο 3 Σ. υποδηλώνει ένα διαφορετικό περιεχόμενο από την επίσημη θρησκεία. Άλλωστε αν υπήρχε πρόθεση να καταστεί το ορθόδοξο δόγμα ως η επίσημη θρησκεία του κράτους, θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ο όρος «επίσημη» ή «Εκκλησία του Κράτους» αντί «επικρατούσα». Και είναι ορθό ότι ο όρος επικρατούσα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως συνταγματική αναγνώριση κάποιας «επικράτησης» της Ορθόδοξης Εκκλησίας έναντι άλλων θρησκευμάτων ή δογ-

7

Πουλής, *Τα συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας*, Αρμ 36/1982, σελ. 969 επ.· Λ. Γεωργόπουλος, *Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο*, 2001, σελ. 566.

⁷ Γ. Σωτηρέλης, «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε», σε *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, 1999, σελ. 22.

⁸ Χ. Παπαστάθης, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας*, ό.π., σελ. 61· Idem, «Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία», σε *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, 2000, σελ. 45.

μάτων. Η προσέγγιση ότι ο χαρακτηρισμός της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσας συνιστά απλή στατιστική καταγραφή ή περιγραφική έννοια χωρίς να ενέχει κανονιστικές συνέπειες παραγνωρίζει πως το Σύνταγμα είναι ένα κείμενο κανονιστικής φύσης. Δεν πρόκειται εν προκειμένω απλώς για μια ορολογία που τίθεται διακηρυκτικά παρεμπιπτόντως στο Σύνταγμα, αλλά για ένα ολόκληρο άρθρο του Συντάγματος που σκοπό έχει να περιγράψει τις σχέσεις της Πολιτείας και της Εκκλησίας (και όχι των θρησκευμάτων γενικότερα) και να θέσει συνταγματικές διατάξεις που να αφορούν τη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική Πολιτεία⁹. Συνεπώς το άρθρ. 3 παρ. 1 δεν μπορεί παρά να έχει και κάποιες συνέπειες κανονιστικής φύσης.

- 8 Το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει αναγνωρίσει ότι η αναφορά στη θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσας συναρτάται με τον κείριο ρόλο της Εκκλησίας στην ιστορική πορεία του ελληνισμού, ενώ αποτελεί και διαπίστωση του πραγματικού γεγονότος ότι τη θρησκεία αυτή πρεσβεύει η πλειονότητα του ελληνικού λαού. Επισήμανε όμως ότι η αναφορά αυτή δεν στερείται και κανονιστικών συνεπειών, όπως η καθιέρωση χριστιανικών εορτών ως υποχρεωτικών αργιών¹⁰. Στην παραδοχή αυτή προβαίνουν άλλωστε και οι θεωρητικοί που υποστηρίζουν τον διακηρυκτικό χαρακτήρα του άρθρ. 3 παρ. 1 Σ., με την επισήμανση πάντως ότι οι κανονιστικές συνέπειες της αναγνώρισης της Ορθόδοξης θρησκείας ως επικρατούσας θα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο περιορισμένες¹¹. Σε μάλλον αντίθετη κατεύθυνση από αυτή του περιορισμού του εύρους της έννοιας της επικρατούσας θρησκείας κινήθηκε πάντως το ΣτΕ όταν προχώρησε πρόσφατα σε ερμηνεία της ανάπτυξης της «θρησκευτικής» συνείδησης του άρθρ. 16 παρ. 2 Σ. ως «ανάπτυξη ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης κατ' επίκληση της αναγνώρισης του ορθόδοξου δόγματος ως επικρατούσας θρησκείας στο άρθρ. 3 Σ.»¹².

Β. Οι συνέπειες της πολιτειοκρατίας

- 9 Στη βάση των όσων αναπτύχθηκαν πιο πάνω φαίνεται να προκύπτει σαφώς η πρόθεση του συντακτικού νομοθέτη για να περιορίσει το εύρος των ζητημάτων στα οποία η Πολιτεία συμπλέκεται με την Εκκλησία συγκριτικά με το Σ. του 1952¹³. Η τάση αυτή

⁹ Δ. Δημούλης, «Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και έννοια αποκλεισμού», σε *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, 1999, 93-94.

¹⁰ ΣτΕ Ολ. 1750/2019· ΣτΕ Ολ. 926/2018.

¹¹ Κ. Χρυσόγονος, «Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία», σε *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, 2000, σελ. 98· L. Papadopoulou, "State and Church in Greece", σε *State and Church in the European Union*, Nomos, 3^ο, 2019, σελ. 175.

¹² ΣτΕ Ολ. 1750/2019· ΣτΕ Ολ. 926/2018.

¹³ Α. Μάνεσης/Κ. Βαβούσκος, *Αι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας κατά το νέον Σύνταγμα*, ΝοΒ 23/1975, σελ. 1033.

αποδέσμευσης της Πολιτείας από την Εκκλησία δεν φθάνει όμως στο σημείο μεταβολής του κυρίαρχου πολιτικοκρατικού συστήματος σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας¹⁴. Το άρθρ. 72 Σ. ρητώς προέβλεψε ότι νομοσχέδια και προτάσεις νόμων για τα θέματα, μεταξύ άλλων του άρθρ. 3 Σ., συζητούνται και ψηφίζονται στην Ολομέλεια της Βουλής, διάταξη που δεν θα είχε θέση στη γενικότητα με την οποία αυτή είναι διατυπωμένη σε ένα σύστημα αυτοτέλειας ή πολύ περισσότερο ήπιου χωρισμού. Οι σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας εξακολουθούν επομένως να διέπονται από το σύστημα της νόμω κρατούσης Πολιτείας, η πρακτική εφαρμογή του οποίου φανερώνει συχνά μάλιστα και μια παράδοση επιθυμίας της διοίκησης της ίδιας της Εκκλησίας να τυγχάνει επεμβάσεων από πλευράς της Πολιτείας ώστε να διατηρεί την προνομιακή της μεταχείριση και δεσμό με αυτή¹⁵.

Επιβάλλεται εντούτοις όπως γίνουν ορισμένες περαιτέρω διακρίσεις. Εν πρώτοις, 10 θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ του ευρύτερου συστήματος σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, και του συνταγματικού καθεστώτος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική έννομη τάξη. Το πρώτο προσδιορίζεται και από τις επιλογές του κοινού νομοθέτη, ενώ το δεύτερο από το ίδιο το Σύνταγμα. Ο κοινός νομοθέτης έχει επομένως τη δυνατότητα να καταστήσει ακόμα χαλαρότερες τις σχέσεις Πολιτείας και Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁶, πλην όμως δεν θα μπορούσε να υιοθετηθεί, χωρίς συνταγματική τροποποίηση, σύστημα χωρισμού σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας υπό τη μορφή για παράδειγμα του γαλλικού *laïcité* το οποίο θα μετέβαλλε ριζικά το συνταγματικό καθεστώς της Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁷. Αντίθετα οι εκάστοτε επιλογές του κοινού νομοθέτη θα πρέπει να τυγχάνουν αξιολόγησης με βάση τις συνταγματικές διατάξεις. Κατά δεύτερο, και συνεπεία όσων αναφέρονται πιο πάνω, αν και οι σχέσεις της Εκκλησίας

¹⁴ Σ. Ορφανουδάκης, «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας. Αναγκαιότητα ή παλιλλογία», σε *Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας ενόψει της Αναθεώρησης του Συντάγματος*, 2008, σελ. 1, σελ. 22· Κ. Παπαγεωργίου, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, 2019, σελ. 96· Α. Μανιτάκης, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος: Στη σκιά των ταυτοτήτων*, 2000, σελ. 64-65.

¹⁵ Ι. Κονιδάρης, *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, 2020, σελ. 149· *Idem*, Οι σχέσεις εκκλησίας – κράτους στην Ελλάδα από το 1974 έως σήμερα σε *Η θρησκευτική ελευθερία. Θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*, 1997, σελ. 115.

¹⁶ Μ. Σταθόπουλος, *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, 1993, σελ. 35· Γ. Ανδρουτσόπουλος, «Η τυπολογία των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στην ελληνική επικράτεια: από το πόρισμα της Επιτροπής Σταμάτη στην πρόταση του Καθηγητή Ι.Μ. Κονιδάρη», σε *Αντιπελάργηση. Τιμητικός Τόμος Ι.Μ. Κονιδάρη*, 2018, σελ. 67 επ.· Ι. Κονιδάρης, *Εκκλησία και Πολιτεία. Η αναγκαιότητα της αυτοτέλειας στη συνύπαρξή τους*, 1993.

¹⁷ Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 604· Ε. Βενιζέλος, *Σημεία ερμηνευτικής τριβής στη συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας*, 15/1988, σελ. 92 επ.· Αντίθετος ο Φ. Σπυρόπουλος, *Είναι συνταγματικά ανεκτός ο χωρισμός Κράτους και Εκκλησίας με τυπικό νόμο*, ΕφΔΔ 1/1988, σελ. 105.

με την Πολιτεία παραμένουν συνταγματικά ρυθμισμένες¹⁸, η τυποποίηση ενός συστήματος σχέσεων Πολιτείας και θρησκευμάτων με βάση διεθνώς αποδεκτούς τύπους δεν συνεπάγεται ότι μεταβάλλει καθ' οιονδήποτε τρόπο το συνταγματικό καθεστώς της ίδιας της Εκκλησίας ή των σχέσεών της με την Πολιτεία.

- 11 Εξακολουθούν επομένως να υπάρχουν ορισμένα προνόμια που απευθύνονται προς την επικρατούσα θρησκεία, αν και υπάρχει μια σταδιακή τάση αναγνώρισης αντίστοιχων προνομίων και προς όφελος άλλων θρησκευμάτων ή δογμάτων που δραστηριοποιούνται στην ελληνική επικράτεια, η οποία προσομοιάζει προς τα συστήματα ομοταξίας, και ιδιαίτερα προς τη λογική των κονκορδάτων. Παρόμοια προνόμια περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, την αναγνώριση της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως ΝΠΔΔ, την εκτέλεση αποφάσεών της από πολιτειακά όργανα, τη χρηματοδότηση δραστηριοτήτων της ή και μισθολογιών της από την Πολιτεία ή και ειδική φορολογική μεταχείριση. Ποια είναι αυτά τα προνόμια πάντως δεν καθορίζεται ειδικά στο Σύνταγμα και κατ' επέκταση υπάρχει διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη στον καθορισμό τους. Σε κάθε περίπτωση η ειδική μεταχείριση γίνεται καθολικά δεκτό ότι αφορά την Εκκλησία και όχι ατομικά τους πιστούς της. Δεν δικαιολογείται δηλαδή από τον συνδυασμό των άρθρων 3 και 13 Σ. οποιαδήποτε ατομική δυσμενής διάκριση σε βάρος είτε προσώπων που δεν θρησκεύουν, είτε προσώπων που πρεσβεύουν άλλη θρησκεία ή δόγμα πέραν της επικρατούσας, κατά τρόπο ώστε η αναγνώριση του ορθόδοξου δόγματος ως επικρατούσας θρησκείας να χρησιμοποιηθεί για περιστολή ατομικών δικαιωμάτων των μη ορθοδόξων¹⁹. Δεν νοείται εξάλλου η προνομιακή μεταχείριση της Ορθόδοξης Εκκλησίας να αφορά σε επικράτησή της έναντι των υπόλοιπων θρησκευμάτων, όπως η νομοθετική πρόβλεψη για ανάμειξη του επικώριου Μητροπολίτη για την ίδρυση ναών άλλων πλην της Ορθόδοξης Εκκλησίας, διάταξη η οποία προδήλως παραβίαζε την αρχή της θρησκευτικής ισότητας²⁰ και ορθά ανακλήθηκε με το άρθ. 27 ν. 3467/2006.
- 12 Η ΕΕ δεν έχει αποπειραθεί να ρυθμίσει τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, αναγνωρίζοντας πως το ζήτημα αυτό δεν ανήκει στις αρμοδιότητές της²¹. Σε επίπεδο τυποποίησης, η Ελλάδα κατά κανόνα κατηγοριοποιείται ως κράτος που αν και δεν έχει επίσημη θρησκεία, πάντως έχει καθεστώς που προσομοιάζει προς τα κράτη αυτά. Ορθά παρατηρείται όμως πως, σε τελική ανάλυση, το συνταγματικό καθεστώς εξαρτάται και από κοινωνικούς παράγοντες, έτσι ώστε η κοινωνική θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα να προσομοιάζει περισσότερο στη θέση της Καθολικής Εκκλησίας σε συστήματα αυτοτέλειας όπως η Ιταλία ή η Ισπανία, παρά σε συστήματα με επίσημη θρησκεία

¹⁸ Ε. Βενιζέλος, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, ό.π., σελ. 28.

¹⁹ ΣτΕ Ολ. 2280/2001.

²⁰ Χ. Παπαστάθης, *Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία*, ό.π., σελ. 45.

²¹ R. McCrea, *Religion and the Public Order of the European Union*, 2010.

αλλά λιγότερη κοινωνική επιρροή της θρησκείας, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο ή η Δανία²². Γεγονός παραμένει πως ακόμα και σε ένα σύστημα αυτοτέλειας θα μπορούσε να διατηρηθεί η κεντρική θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, νοουμένου ότι αντίστοιχη προστασία θα αποδιδόταν και σε άλλα θρησκευόμενα. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί ακόμα και με τον χαρακτηρισμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσας, υπό την προϋπόθεση πως θα έπαυε ο εναγκαλισμός της Εκκλησίας από την Πολιτεία, ιδιαίτερα στο νομοθετικό πεδίο, και θα αποδεχόταν και η ίδια η Εκκλησία πως η αυτονόμησή της θα ήταν προς το συμφέρον της. Χαρακτηριστικό είναι πως στην Κυπριακή Δημοκρατία υιοθετήθηκε και εφαρμόζεται σύστημα ομοταξίας, δηλαδή αυτοτέλειας Πολιτείας και Εκκλησίας, χωρίς αυτό να έχει περιορίσει κατ' ελάχιστον είτε τη θέση, είτε τη σημασία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Θα υπήρχε επομένως η δυνατότητα ερμηνείας της έννοιας της επικρατούσας θρησκείας με τρόπο που να συνάδει στην πράξη προς ένα σύστημα αυτοτέλειας το οποίο ως τυπολογία επικρατεί σήμερα στα κράτη μέλη της ΕΕ. Εντελώς διαφορετική θα ήταν αντίθετα η προσέγγιση αν επιχειρείτο συνταγματική αναθεώρηση προς την τυποποίηση ενός συστήματος αυστηρού χωρισμού που αποτελεί εξαίρεση σε επίπεδο ΕΕ και διεθνώς.

2. Συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων

A. Η προσέγγιση περί αυτοτελούς συνταγματικής κατοχύρωσης των Ιερών Κανόνων

Το άρθρ. 3 παρ. 1 Σ., επαναλαμβάνοντας στερεότυπη διατύπωση που υπήρχε ήδη από το Σ. 1844 και επαναλαμβάνεται έκτοτε με επουσιώδεις λεκτικές διαφοροποιήσεις, ορίζει ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και κάθε άλλη Ορθόδοξη Εκκλησία και ότι τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Η συνταγματική αναφορά πως η Ορθόδοξη Εκκλησία τηρεί απαρασάλευτα τους ιερούς κανόνες όπως το Οικουμενικό Πατριαρχείο και οι υπόλοιπες Ορθόδοξες Εκκλησίες οδήγησε σε διχογνωμία κατά πόσο υπάρχει συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων που αναφέρεται μόνο στη δογματική ένωση, και κατ' επέκταση στους ιερούς κανόνες που αφορούν σε δογματικά ζητήματα, ή κατά πόσο περιλαμβάνει και διοικητικούς κανόνες.

Σύμφωνα με μια προσέγγιση υπάρχει πλήρης συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων. Υπάρχουν όμως διαφωνίες ως προς το εύρος της κατοχύρωσης αυτής. Η μια άποψη υποστηρίζει ότι όλοι οι ιεροί κανόνες είναι συνταγματικά κατοχυρωμένοι, είτε αναφέρονται στο δόγμα, είτε στη διοίκηση της Εκκλησίας. Κατ' επέκταση δεν είναι

²² G. Robbers, "State and Church in the European Union", in *State and Church in the European Union*, Nomos, 3°, 2019, σελ. 679.

δυνατή η τροποποίηση ή κατάργηση των ιερών κανόνων με κοινό νόμο, και όσοι νόμοι βρίσκονται σε αντίθεση με τους ιερούς κανόνες είναι και αντίθετοι προς το Σύνταγμα²³.

- 15 Η δεύτερη άποψη διακρίνει αντίθετα τους ιερούς κανόνες σε δογματικούς και διοικητικούς και θεωρεί πως η συνταγματική κατοχύρωση περιορίζεται αποκλειστικά στους δογματικούς κανόνες²⁴. Η Πολιτεία δύναται επομένως να τροποποιήσει ή να καταργήσει τους ιερούς κανόνες με νόμο στον βαθμό που αυτοί έχουν διοικητικό μόνο περιεχόμενο, αλλά ουδεμία επέμβαση επιτρέπεται σε ιερούς κανόνες που έχουν δογματικό ή πνευματικό περιεχόμενο. Η διάκριση μεταξύ δογματικών και διοικητικών κανόνων υιοθετήθηκε παγίως από το ΣτΕ από τη σύστασή του μέχρι και το 1967²⁵, αλλά και από τον ΑΠ, έστω περιορισμένως²⁶. Το 1967 όμως, το ΣτΕ, αν και υιοθέτησε την προηγούμενη νομολογία του και διέκρινε εκ νέου μεταξύ δογματικών και διοικητικών κανόνων, εντούτοις πρόσθεσε ότι δεν χωρεί τροποποίηση των ιερών κανόνων από τον κοινό νομοθέτη αν αυτό θα οδηγούσε σε θεμελιώδη μεταβολή βασικών διοικητικών θεσμών²⁷. Η απόφαση προσέδωσε επομένως συνταγματική ισχύ και στους διοικητικούς κανόνες, αλλά μόνο στον βαθμό που αυτοί θεωρούνται ως βασικοί, τροποποίηση ή κατάργηση των οποίων θα οδηγούσε σε θεμελιώδη μεταβολή των διοικητικών θεσμών της Εκκλησίας. Το ΣτΕ διατήρησε την πιο πάνω θέση και μετά τη θέσπιση του ισχύοντος Συντάγματος, κρίνοντας ότι η συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων δεν καταλαμβάνει τους κανόνες που αφορούν σε διοικητικά ζητήματα διότι αυτοί είναι μικρότερης σημασίας σε σχέση με τα δογματικά, πλην όμως δεν είναι επιτρεπτή η νομοθετική μεταβολή βασικών διοικητικών θεσμών της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο

²³ ΑΠ Ολ 15/1909· Ν.Ν. Σαρίπολος, *Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος*, τ. Β΄, 4^ο, 1923, σελ. 309 επ.· Χ. Φραγκίστας, «Συνταγματική δύναμις των κανόνων της Εκκλησίας», σε *Τμητικός Τόμος Ηλία Κυριακόπουλου*, 1966-1969, σελ. 1225· Χ. Ροκόφυλος/Η. Χαλιακόπουλος, *Εκκλησία. Σχέσεις ταύτης μετά Πολιτείας εν όψει Συντάγματος 1975*, ΝοΒ 23/1975, σελ. 857· Α. Αλιβιζάτος, «Υπάρχουσι δογματικοί κανόνες;», σε *Εις μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, 1935, σελ. 475· Γ. Πουλής, «Η συνταγματική επιταγή για την απαρασάλευτη τήρηση των Ι. Κανόνων. Προβλήματα έκφρασης και κατανόησης της διάταξης του άρθρ. 3 § 1 του Συντάγματος», σε *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τ. Γ΄, 1990, σελ. 381, Θ. Παναγόπουλος, *Η υπό του Συντάγματος κατοχύρωσις των Ιερών Κανόνων*, Χρ 1/1961, σελ. 49.

²⁴ Σβώλος/Βλάχος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, ό.π., σελ. 62· Ν. Ρώτης, *Συνταγματική τάξη και ιεροί κανόνες (ΣτΕ 2336/80)*, ΤοΣ 7/1981, σελ. 435· Α. Μαρίνος, *Η συνταγματική κατοχύρωσις των Ιερών Κανόνων*, Ν Δικ 30/1974, σελ. 531.

²⁵ ΣτΕ 139/1930· ΣτΕ 997/1936· ΣτΕ Ολ 662/1956.

²⁶ ΑΠ 220/1934· ΑΠ 207/1960· Γ. Ανδρουτσόπουλος, *Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου*, 2010, σελ. 89.

²⁷ ΣτΕ Ολ 609-612/1967· Ι. Κονιδάρης, *Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονισεώς τους*, 1994, σελ. 224.

μέτρο που αυτοί έχουν καθιερωθεί με τρόπο σταθερό και μακροχρόνιο μέσα στην Εκκλησία ώστε να θεωρούνται παγιωμένοι²⁸.

Β. Η προσέγγιση περί διασφάλισης της δογματικής ενότητας

Διαφορετική είναι η προσέγγιση που απορρίπτει την αυτοτελή συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων. Σύμφωνα με αυτήν η αναφορά στους ιερούς κανόνες στο άρθ. 3 παρ. 1 δεν αποσκοπεί στην αυτοτελή συνταγματική τους κατοχύρωση, αλλά στη διασφάλιση της δογματικής ενότητας της Εκκλησίας της Ελλάδας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις λοιπές Ορθόδοξες Εκκλησίες. Κατ' επέκταση η φράση «τηρεί απαρασάλευτα όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις» δεν συνιστά αυτοτελή κανόνα, αλλά αντίθετα συνιστά μια και μόνη διάταξη που κατοχυρώνει την ενότητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας ως αναπόσπαστα ενωμένης δογματικά με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και κάθε άλλη Ορθόδοξη Εκκλησία. Η πρόταση ερμηνεύεται επομένως κατά τρόπο ενιαίο. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, το άρθ. 3 παρ. 1 Σ. δεν κατοχυρώνει αυτοτελώς τους ιερούς κανόνες, αλλά μόνο στον βαθμό που οι κανόνες αυτοί διασφαλίζουν τη δογματική ενότητα με τις υπόλοιπες Ορθόδοξες Εκκλησίες.

Έστω και με διαφορετική αιτιολογία πάντως, το αποτέλεσμα είναι ότι κατοχυρώνονται συνταγματικά οι δογματικοί ιεροί κανόνες. Και η προσέγγιση αυτή υποδιαιρείται περαιτέρω σε δύο απόψεις. Η μια άποψη υποστηρίζει ότι η δογματική ενότητα της Εκκλησίας της Ελλάδας με τις άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες δικαιολογεί μόνο την κατοχύρωση των δογματικών ιερών κανόνων και ουσιαστικά οδηγεί στο ίδιο πρακτικό αποτέλεσμα με την παλαιότερη νομολογία του ΣτΕ²⁹, ενώ η άλλη άποψη θεωρεί πως η κανονική ενότητα εκφράζεται με την τήρηση τόσο των δογματικών κανόνων, όσο και της κανονικής ενότητας η οποία εκφράζεται μέσω των βασικών τουλάχιστον διοικητικών θεσμών, δηλαδή με την ταυτότητα των αρχών του διοικητικού συστήματος της Εκκλησίας³⁰.

Γ. Διάκριση μεταξύ δογματικών και διοικητικών κανόνων

Η διάκριση μεταξύ διοικητικών και δογματικών κανόνων έχει τύχει έντονης κριτικής. Αν και το κριτήριο διάκρισης στη βάση του ρυθμιστικού πεδίου αναφοράς των κανόνων, κατά πόσο δηλαδή αναφέρονται στο δόγμα ή στη διοίκηση της Εκκλησίας, είναι κατ' αρχήν νομικά εφικτό, εντούτοις δεν συνιστά διάκριση στην οποία προέβη

²⁸ ΣτΕ ΟΛ 3178/1976· ΣτΕ 2037/1979· ΣτΕ 945/1980· ΣτΕ 1136/1983.

²⁹ Α. Χριστοφιλόπουλος, *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, 1965, σελ. 84.

³⁰ Παπαστάθης, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας*, ό.π., σελ. 70.

ποτέ η ίδια η Ορθόδοξη Εκκλησία³¹. Εκφράζεται επομένως η θέση ότι με τον τρόπο αυτό η Πολιτεία προβαίνει κατά τρόπο αυθαίρετο και αδόκιμο σε δεσμευτική ερμηνεία της εσωτερικής κανονικής παράδοσης της Εκκλησίας, υποχρεώνοντας δυνητικά την Εκκλησία να εφαρμόζει νομοθετήματα που αντίκεινται στους εσωτερικούς της κανόνες και επεμβαίνοντας με τον τρόπο αυτό στην εσωτερική της διοίκηση³². Με την έννοια αυτή, η διάκριση σε διοικητικούς και δογματικούς κανόνες έχει θεωρηθεί ότι υπήρξε εξ αρχής απόρροια νομικής σκοπιμότητας³³, ενώ η περαιτέρω υποδιαίρεση των διοικητικών κανόνων σε βασικούς και μη έχει χαρακτηριστεί ως ένα νομολογιακό εφεύρημα που σκοπό είχε να διευκολύνει την έξοδο της νομολογίας από τα αδιέξοδα που είχε δημιουργήσει η αρχική διάκριση³⁴.

- 18 Σημαντική νομολογιακή στροφή του ΣτΕ υπό το καθεστώς του ισχύοντος Σ. ήταν και η συνταγματική θεμελίωση της κατοχύρωσης των ιερών κανόνων στο άρθ. 13 Σ. αντί στο άρθ. 3 παρ. 1 Σ. Στη βάση της προσέγγισης αυτής, το άρθ. 13 Σ. κατοχυρώνει το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, το οποίο επιβάλλει την προστασία του δόγματος και των εσωτερικών ιερών κανόνων όχι μόνο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και των άλλων θρησκευμάτων³⁵. Η στροφή πάντως δεν υπήρξε σταθερή, εφόσον άλλες αποφάσεις επαναλαμβάνουν την παλαιότερη θεμελίωση της συνταγματικής κατοχύρωσης των ιερών κανόνων στο άρθ. 3 παρ. 1 Σ.³⁶
- 20 Μερίδα της θεωρίας προκρίνει επίσης όπως η συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων στηριχθεί στο άρθ. 13 Σ., καθότι με τον τρόπο αυτό οριοθετείται ακριβέστερα ο χώρος της ελεύθερης ύπαρξης και δράσης της Εκκλησίας και διασφαλίζεται πως η Πολιτεία δεν θα επεμβαίνει στο δικαίωμα της Εκκλησίας να αυτοδιοικείται κατ' ενασκήση του δικαιώματός της στη θρησκευτική ελευθερία³⁷. Επίσης με τον τρόπο αυτό αποφεύγεται το ενδεχόμενο να βρεθεί η Ορθόδοξη Εκκλησία σε υποδεέστερη θέση

³¹ Βαρθολομαίος [νυν Οικουμενικός Πατριάρχης], *Περί την κωδικοποίηση των κανόνων και των κανονικών διατάξεων εν τη Ορθόδοξω Εκκλησία*, 1970.

³² Χριστόδουλος [τ. Αρχιεπίσκοπος Αθηνών], «Αμφισβήτησις της συνταγματικότητας των νομοθετικών επεμβάσεων της πολιτείας επί της εκκλησίας», σε *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τ. Γ', 1990, σελ. 465 επ., Β. Φειδάς, *Χαρακτήρ της εκκλησιαστικής ποινής*, Χρ 27/1988, σελ. 5· Γ. Λιλαίος, *Γνωμοδότηση*, Εκκλησία 70/1993, σελ. 228 επ.· Κ. Μουρατίδης, *Η συνταγματική κατοχύρωσις των ιερών κανόνων*, Εκκλησία 51/1974, σελ. 193.

³³ Κ. Βαβούσκος, «Οι ιεροί κανόνες και το Συμβούλιο της Επικρατείας», σε *Τιμ. τομ. ΣτΕ 1929-1979*, τ. II, 1982, σελ. 110.

³⁴ Κονιδάρης, *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 152.

³⁵ ΣτΕ ΟΛ 3178/1976· ΣτΕ 1269-1270/1977, 2037/1979, 2635/1980, 3619/1982.

³⁶ ΣτΕ ΟΛ 3003/2014.

³⁷ Ε. Βενιζέλος, *Σημεία ερμηνευτικής τριβής*, ό.π., σελ. 103· Μαρίνος, *Η συνταγματική κατοχύρωσις*, ό.π., σελ. 529.

συγκριτικά με τις υπόλοιπες γνωστές θρησκείες, των οποίων οι εσωτερικοί κανόνες λειτουργίας κατοχυρώνονται σύμφωνα με τις αρχές της θρησκευτικής ελευθερίας. Περαιτέρω προβάλλεται η εισήγηση ότι η προστασία των κανόνων δυνάμει του άρθ. 13 Σ. αφορά τόσο τους δογματικούς, όσο και τους διοικητικούς ιερούς κανόνες στο μέτρο που αυτοί δεν προσβάλλουν τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη και δεν αντιβαίνουν στο Σύνταγμα και τους γενικής φύσης νόμους του κράτους³⁸. Η επιτυχής πάντως οριοθέτηση μεταξύ του δικαιώματος του νομοθέτη να νομοθετεί για την Εκκλησία δυνάμει του άρθ. 72 παρ. 1 Σ. και του δικαιώματος της Εκκλησίας να αυτοδιοικείται δυνάμει των ιερών της κανόνων και του δικαιώματός της σε θρησκευτική ελευθερία παραμένει εξαιρετικά πολύπλοκο εγχείρημα.

3. Αυτοκέφαλο και αυτοδιοίκητο

Α. Αυτοκέφαλο

Το άρθρο 3 παρ. 1 Σ. κατοχυρώνει κατ' αρχήν το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδας. Δεν πρόκειται για διαπιστωτικού χαρακτήρα διατύπωση, αλλά για συνταγματική επιταγή όπως η Εκκλησία της Ελλάδας παραμένει αυτοκέφαλη. Πλην όμως η Εκκλησία της Ελλάδας είναι μόνο εν μέρει αυτοκέφαλη, καθότι οι Μητροπόλεις των περιοχών που προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια μετά το 1912-1913 και στις οποίες περιλαμβάνονται η Μακεδονία, η Θράκη, τα νησιά του ΒΑ Αιγαίου και μέρος της Ηπείρου, δηλαδή οι λεγόμενες «Νέες Χώρες» περιήλθαν μεν επιτροπικώς στη διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδας, συνεχίζουν όμως να υπάγονται στην κανονική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου³⁹. Οι Νέες Χώρες υπάγονται επομένως πνευματικά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά κατά παρακλητική εντολή του Οικουμενικού Πατριαρχείου η αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδας ανέλαβε τη διοίκηση των Νέων Χωρών επεκτείνοντας σε εκείνες το σύστημα διοίκησής της. Με τον Πατριαρχικό Τόμο της κθ' (29) Ιουνίου 1850 (Τόμος 1850) το Οικουμενικό Πατριαρχείο χορήγησε αυτοκέφαλο στην Εκκλησία της Ελλάδας⁴⁰, ενώ με τη Συνοδική Πράξη της 4ης Σεπτεμβρίου 1928 (Πράξη 1928) περιήλθαν επιτροπικώς στη διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδας οι μητροπόλεις των λεγόμενων Νέων Χωρών⁴¹. Η Πράξη 1928 κυρώθηκε

21

³⁸ Κονιδάρης, *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 153· Δ. Κρεμπενιός, *Η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας επί εκκλησιαστικών ζητημάτων υπό το ισχύον Σύνταγμα*, 2018, σελ. 61.

³⁹ Κ. Βαβούσκος, *Η νομοκανονική υπόσταση των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών*, Πατριαρχικών Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 2^η, 1973.

⁴⁰ Σ. Τρωιάνος/Χ. Δημακόπουλος, *Εκκλησία και Πολιτεία. Οι σχέσεις τους κατά τον 19^ο αιώνα (1833-1852)*, 1999.

⁴¹ Ε. Κωνσταντινίδης, *Η ανακήρυξις του αυτοκεφάλου της εν Ελλάδι Εκκλησίας (1850) και η θέσις των μητροπόλεων των «Νέων Χωρών» (1928)*, 1974· Παπαστάθης, *Περί του κύρους της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξεως του 1928 περί των Νέων Χωρών*, Νομοκανονικά 2/2004, σελ. 73.

με τον ν. 3615/1928, πλην όμως περιλαμβάνει περισσότερους γενικούς όρους από εκείνους που περιλήφθηκαν στον κυρωτικό νόμο.

Β. Αυτοδιοίκητο

- 22 Κατοχυρώνεται επίσης κατ' αρχήν το αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας της Ελλάδας. Το άρθ. 3 παρ. 1 Σ. προβλέπει πως η Εκκλησία της Ελλάδας διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Τόμου 1850 και της Πράξης 1928. Μάλιστα, η συνταγματική διάταξη καινοτομεί, συγκριτικά προς τα προηγούμενα Συντάγματα, ως προς τα κεντρικά όργανα αυτοδιοίκησης της Εκκλησίας, εφόσον πέραν της αναφοράς ότι η Εκκλησία «διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων», προστέθηκε η σαφέστερη διάταξη ότι διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και ότι από αυτή προέρχεται η Διαρκής Ιερά Σύνοδος. Αποτρέπεται επομένως κατ' αρχήν ο διορισμός αριστίνδην συνόδου και η συμμετοχή εφησυχάζοντων αρχιερέων, τιτουλάριων, βοηθών επισκόπων ή εκπροσώπων των πρεσβυτέρων, διακόνων και λαϊκών στην Ιερά Σύνοδο. Προβλέπεται επίσης συνταγματικά και η άσκηση διοίκησης από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο.

Γ. Η συνταγματική κατοχύρωση του Τόμου 1850 και της Πράξης 1928

- 23 Ιδιαίτερα ερμηνευτικά προβλήματα δημιούργησε η αναφορά σε τήρηση των διατάξεων του Τόμου 1850 και της Πράξης 1928. Σύμφωνα με μια προσέγγιση, η συνταγματική υποχρέωση για τήρηση των διατάξεων του Τόμου 1850 και της Πράξης 1928 συνδέεται με το ρήμα «διοικείται» και κατ' επέκταση η συνταγματική προστασία περιβάλλει το σύνολο των διατάξεων και όρων των πατριαρχικών κειμένων που αφορούν στη διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδας⁴². Με βάση την πιο πάνω ερμηνεία, η Πολιτεία υποχρεούται να αναγνωρίσει το ουσιαστικό δικαίωμα της Εκκλησίας της Ελλάδας να αυτοδιοικείται, καθότι ο Τόμος 1850 επιτάσσει πως η Εκκλησία της Ελλάδας «διοικείται ελευθέρως και ακωλύτως από πάσης κοσμικής επεμβάσεως».
- 24 Η αντίθετη ερμηνεία συνδέει αντίθετα τη συνταγματική υποχρέωση για τήρηση των διατάξεων του Τόμου 1850 και της Πράξης 1928 με το ρήμα «συγκροτείται», κατά τρόπο ώστε η υποχρέωση για τήρηση των πατριαρχικών κειμένων να μην αφορά γενικότερα τη διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδας, αλλά αποκλειστικά τη συγκρότηση της Ιεράς Συνόδου. Δηλαδή τη διασφάλιση ότι η συγκρότηση της Ιεράς Συνόδου, ως ορίζεται

⁴² Μάνεσης/Βαβούσκος, *Αι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, ό.π., σελ. 1035· Βενιζέλος, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, ό.π., σελ. 24 επ.· Φ. Βασιλογιάννης, *Σχέσεις κράτους και εκκλησίας σύμφωνα με το Σύνταγμα, 1975/1986 (Γενικές παρατηρήσεις)*, ΕφΔΔ 1/1988, σελ. 52· Κ. Ραμιώτης, *Εκκλησία και πολιτεία υπό το Σύνταγμα του 1975. Το σύστημα της συναλληλίας Εκκλησία, 70/1993*, σελ. 204.

στον Καταστατικό Χάρτη (ΚΧ) δεν αντίκειται στις συναφείς διατάξεις του Τόμου 1850 και της Πράξης 1928⁴³. Σύμφωνα με τη δεύτερη αυτή ερμηνεία που δέχεται παγίως η νομολογία του ΣτΕ, σκοπός της αναφοράς στα πατριαρχικά κείμενα είναι αποκλειστικά η διασφάλιση ότι η Διαρκής Ιερά Σύνοδος συγκροτείται από Μητροπολίτες που λαμβάνονται εναλλάξ και κατ' ίσο αριθμό από τις επαρχίες της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδας και από εκείνες των λεγόμενων Νέων Χωρών, χωρίς να κατοχυρώνεται ευρύτερη ή γενικότερη συνταγματική υποχρέωση αυτοδιοίκησης δυνάμει των διατάξεων του Τόμου 1950 και της Πράξης 1928⁴⁴.

Στη βάση των πιο πάνω δεν υφίσταται συνταγματικός περιορισμός προκειμένου να θεσπιστεί από τον κοινό νομοθέτη διαφορετική ρύθμιση συγκριτικά προς τις λοιπές διατάξεις των πατριαρχικών κειμένων, ενώ δεν δημιουργείται συνταγματική υπεροχή των γενικών όρων της Πράξης 1928 που δεν περιλήφθηκαν στον ν. 3615/1928. Το ΣτΕ έκρινε, μεταξύ άλλων, ότι η συνταγματική κατοχύρωση δεν εκτείνεται σε διατάξεις που αφορούν την έγκριση από τον Οικουμενικό Πατριάρχη του καταλόγου των εκλόγιμων για αρχιερατεία⁴⁵ ή στην προσφώνηση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών⁴⁶. Η προσέγγιση του ΣτΕ έχει δεχθεί πάντως κριτική από μερίδα της θεωρίας⁴⁷. Υποδεικνύεται περαιτέρω πως ο Τόμος 1850 είχε επικυρωθεί από την ελληνική Πολιτεία ως ανάληψη υποχρέωσης έναντι του Οικουμενικού Πατριαρχείου και δεν θα μπορούσε κατά συνέπεια να μην τη δεσμεύει⁴⁸. Παρατηρείται εντούτοις ορθά πως το αυτοδιοίκητο απορρέει σε κάθε περίπτωση από την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας, ως αυτή κατοχυρώνεται

⁴³ Γ. Ιατρού, *Η θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην εκκλησιαστική, την ελληνική και τη διεθνή έννομη τάξη*, 2010, σελ. 319· Θ. Παναγόπουλος, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας (Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 3 του Συντάγματος)*, Χρ 29/1990, σελ. 54· Γ. Μαύρος/Ν. Κόλλιας, *Υποχρέωση υποβολής καταλόγου υποψηφίων Αρχιερέων των Νέων Χωρών στο Οικουμενικό Πατριαρχείο*, Νομοκανονικά 2/2004, σελ. 91 επ· Γ. Κούρτης, «Η συμβολή της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας στην ερμηνεία της παρ. 1 του άρθρου 3 του Συντάγματος 1975/2001», σε *Τιμ. τομ. ΣτΕ*, 2004, σελ. 294.

⁴⁴ ΣτΕ Ολ 3178/1976· ΣτΕ Ολ 410/2008.

⁴⁵ ΣτΕ Ολ 545-546.

⁴⁶ ΣτΕ 3767/2002.

⁴⁷ Κ. Βαβούσκος, «Περί την ακύρωση εκλογής Μητροπολίτου», σε *Τιμητικόν Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτη Κίτρους Βαρνάβαν*, 1980, σελ. 119· Κ. Μπέης, *Η εσφαλμένη νομολογία ως ερμηνευτικό επιχείρημα. Η συνταγματική κατοχύρωση της Πατριαρχικής Συνοδικής Πράξης του 1928*, Δ 35/2004, σελ. 149· Γ. Κασσιμάτης, *Το δικαίωμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου να ανακαλέσει την "Πατριαρχική Συνοδική Πράξη" του 1928*, Νομοκανονικά 2/2004, σελ. 67· Β. Φειδάς, *Η συνταγματική κατοχύρωση της πατριαρχικής πράξεως του 1928*, Δ 35/2004, σελ. 902.

⁴⁸ Κ. Βαβούσκος, *Η εκκλησία της Ελλάδος κατά το νέον Σύνταγμα και τον νέον Καταστατικόν αυτής Χάρτην*, Αρμ 32/1978, σελ. 199· Φ. Σπυρόπουλος, *Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα*, ΕΔΔΔ 25/1981, σελ. 333 επ.

συνταγματικά στο άρθρ. 13 Σ. και ότι συνεπής εφαρμογή του σεβασμού της αυτοδιοίκησης των θρησκευτικών κοινοτήτων δυνάμει της αρχής της θρησκευτικής ελευθερίας θα συνεπαγόταν και τον σεβασμό της ουσιαστικής αυτοδιοίκησης της Εκκλησίας στη βάση και των συναφών διατάξεων των πατριαρχικών κειμένων⁴⁹.

Δ. Η Νομική φύση του Καταστατικού Χάρτη

- 26 Το άρθρ. 72 παρ. 1 Σ. συγκαταλέγει τα θέματα του άρθρ. 3 Σ. μεταξύ των νομοσχεδίων που ψηφίζονται από την Ολομέλεια της Βουλής και έχει συνεπώς κριθεί από το ΣτΕ ότι ο ΚΧ της Εκκλησίας της Ελλάδας, τον οποίο μνημονεύει ο συντακτικός νομοθέτης στο άρθρ. 3 παρ. 1 Σ., συνιστά πάντοτε νόμο που ψηφίζεται από την Ολομέλεια της Βουλής⁵⁰. Ασκώντας τη δικαιοδοσία αυτή, η Βουλή ψήφισε τον ισχύοντα ΚΧ της Εκκλησίας της Ελλάδας με τον ν. 590/1977. Οποσδήποτε η ψήφιση του ΚΧ από την Πολιτεία, αντί από την ίδια την Εκκλησία, συνιστά μια πράξη επέμβασης στα εσωτερικά του θρησκευτικού οργανισμού που συνάδει μόνο με πολιτειοκρατικό σύστημα.
- 27 Έχει πάντως προταθεί πως η αναφορά στο άρθρ. 3 παρ. 1 Σ. όπως η Εκκλησία της Ελλάδας διοικείται όπως ορίζει ο ΚΧ της δεν θα πρέπει να ερμηνεύεται ως συνταγματική αναφορά πως ο ΚΧ θα πρέπει να είναι και νόμος που ψηφίζει η Βουλή, οπότε να εφαρμόζεται το άρθρ. 72 παρ. 1 Σ. Αντίθετα, αυτός θα μπορούσε να συνιστά κανονιστική πράξη της ίδιας της Εκκλησίας⁵¹. Η άποψη αυτή δεν φαίνεται πάντως να αποκλείει τη δυνατότητα ψήφισης του ΚΧ ως νόμου, αλλά να ισχυρίζεται πως το Σύνταγμα παρέχει την εναλλακτική ευχέρεια είτε ο ΚΧ να είναι νόμος, είτε κανονισμός της ίδιας της Εκκλησίας. Η άποψη αυτή επιδιώκει να μετριάσει την αυστηρή εφαρμογή του ισχύοντος πολιτειοκρατικού συστήματος και να παράσχει τη δυνατότητα αφαίρεσης της ψήφισης του ΚΧ από τη Βουλή χωρίς να χρειάζεται συνταγματική αναθεώρηση. Αν όμως ο ΚΧ δεν περιλαμβάνεται εντός των θεμάτων για τα οποία ασκεί συνταγματικά τη δικαιοδοσία της η Ολομέλεια της Βουλής δυνάμει του άρθρ. 72 παρ. 1 Σ., τότε η νομοθετική επέμβαση στα εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας της Ελλάδας μέσω της ψήφισης του ΚΧ θα συνιστούσε ενδεχομένως παραβίαση, τουλάχιστον εν μέρει, του άρθρ. 13 Σ.

Ε. Ιδιαίτερα εκκλησιαστικά καθεστώτα

- 28 Το άρθρ. 3 παρ. 2 Σ. προβλέπει ότι το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις του άρθρ. 3 παρ. 1 Σ. Στο Σ.

⁴⁹ Κονιδάρης, *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 154-155.

⁵⁰ ΣτΕ ΟΛ 3178/1976.

⁵¹ Κονιδάρης, *Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας*, ό.π., σελ. 203· Χριστόδουλος, *Αμφισβήτησης της συνταγματικότητας*, ό.π., σελ. 470· Σταθόπουλος, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, ό.π., σελ. 47 επ.

1927 είχε συμπεριληφθεί ερμηνευτική δήλωση, σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στη ρύθμιση των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας η εκκλησιαστική κατάσταση στην Κρήτη και στις Νέες Χώρες. Η ερμηνευτική δήλωση ήταν δικαιολογημένη, με δεδομένο ότι δεν είχε ακόμα ρυθμιστεί το καθεστώς των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών, το οποίο ρυθμίστηκε με την Πράξη 1928 και τον ν. 3615/1928. Η συμπερίληψη αντίστοιχης ερμηνευτικής δήλωσης ως προς τις Νέες Χώρες στο Σ. 1952 αποσκοπούσε να διασφαλίσει πως δεν θα υπήρχε αμφισβήτηση από συνταγματικής απόψεως του καθεστώτος των Νέων Χωρών, εφόσον η Πράξη 1928 και ο κυρωτικός αυτής νόμος δεν είχαν συνταγματική ισχύ. Με τη ρητή μνημόνευση της Πράξης 1928 στο ισχύον Σύνταγμα, γίνεται πλέον δεκτό ότι η εξαίρεση των ιδιαίτερων εκκλησιαστικών καθεστώτων στο άρθ. 3 παρ. 2 Σ. δεν αφορά στις Νέες Χώρες.

Στην ελληνική επικράτεια υπάρχουν ιδιαίτερα εκκλησιαστικά καθεστώτα στην Εκκλησία της Κρήτης, στη Δωδεκάνησο και στο Άγιο Όρος⁵². Η Εκκλησία της Κρήτης είναι ημιαυτόνομη διατηρώντας κανονική εξάρτηση έναντι του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁵³, ενώ η Δωδεκάνησος υπάγεται πνευματικά και διοικητικά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Το άρθ. 105 Σ. κατοχυρώνει το νομικό καθεστώς του Αγίου Όρους με εξειδικευμένο τρόπο, κατά τρόπο ώστε να υποστηρίζεται πως το άρθ. 3 παρ. 2 δεν αναφέρεται στο Άγιο Όρος⁵⁴. Και τούτο διότι με δεδομένη την κατοχύρωση του καθεστώτος του Αγίου Όρους με ειδική συνταγματική διάταξη, δεν ήταν αναγκαία η αναφορά στο ειδικό εκκλησιαστικό καθεστώς που επικρατεί εκεί, σε αντίθεση με τα ειδικά καθεστώτα της Κρήτης και της Δωδεκανήσου για τα οποία ήταν αναγκαίο να διασφαλιστεί ότι δεν θα θεωρείτο ότι αναιρούνταν από το άρθ. 3 παρ. 1 Σ.

ΣΤ. Κείμενο Αγίας Γραφής

Το άρθ. 3 παρ. 3 Σ. προβλέπει ότι το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο και ότι η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Εκκλησίας της Ελλάδας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η διάταξη εισήχθη για πρώτη φορά στο άρθ. 2 παρ. 2 του Σ. 1911 που είχε ως αφορμή τα λεγόμενα Ευαγγελικά, δηλαδή τα αιματηρά γεγονότα του 1901 που ακολούθησαν τη μετάφραση του Ευαγγελίου στη δημοτική. Το Σ. 1911 δεν περιλάμβανε ρητή αναφορά σε έγκριση της Εκκλησίας της Ελλάδας, αλλά αναφερόταν σε έγκριση «και» του Οικουμενικού Πατριαρχείου, διάταξη που πάντως ερμηνεύθηκε ήδη και υπό το καθε-

⁵² Ι. Κονιδάρης, *Ιδιαίτερα Εκκλησιαστικά Καθεστώτα στην ελληνική επικράτεια*, 2017.

⁵³ Κ. Παπαγεωργίου, *Ορθόδοξη Εκκλησία της Κρήτης. Θεσμοί και διοικητική οργάνωση κατά τον Καταστατικό της νόμο (Ν. 4149/1961)*, Τάλως 9/2001, Ινστιτούτο Κρητικού Δικαίου.

⁵⁴ Ι. Κονιδάρης, *Ιδιαίτερα Εκκλησιαστικά Καθεστώτα*, ό.π.· Π. Παραράς, *Σύνταγμα 1975 – Corpus I*, 2^ο, 2010, σελ. 274· Αντίθετος Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 597.

στός του Σ. 1911 ότι θεωρούσε αυτονόητο όχι μόνο την προηγούμενη έγκριση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και της Εκκλησίας της Ελλάδας⁵⁵. Στο άρθ. 2 παρ. 2 Σ. 1952 διευκρινίστηκε και ρητά ότι απαιτείται η σωρευτικώς προηγούμενη έγκριση τόσο της Εκκλησίας της Ελλάδας, όσο και του Οικουμενικού Πατριαρχείου, διάταξη που υιοθετήθηκε και στο ισχύον Σύνταγμα. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε εντούτοις η προσθήκη στο ισχύον Σύνταγμα της λέξη «επίσημη», ώστε να διευκρινίζεται ότι δεν απαγορεύεται οποιαδήποτε ανεπίσημη μετάφραση του κειμένου της Αγίας Γραφής, αλλά αποκλειστικά η επίσημη μετάφραση αυτού⁵⁶.

⁵⁵ Γ. Ανδρουτσόπουλος, *Οι "περί θρησκείας" διατάξεις στο Σύνταγμα του 1911. Με αφορμή τη συμπλήρωση 100 ετών από την ψήφισή του*, Θεολογία 81/2010, σελ. 353.

⁵⁶ Κονιδάρης/Ανδρουτσόπουλος, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας*, ό.π., σελ. 47.